

УДК 159.922.2:316.648.4

Д. В. Штриголь, І. В. Ламаш

Received February 20, 2015;

Revised March 19, 2016;

Accepted April 26, 2016.

ОСОБЛИВОСТІ ЖИТТЄСТІЙКОСТІ Й БАЗИСНИХ ПЕРЕКОНАНЬ ЖІНОК, ЯКІ РЕАЛІЗУЮТЬ ПАТЕРНАЛІСТСЬКІ УСТАНОВКИ В ЕКОНОМІЧНІЙ ПОВЕДІНЦІ

У статті викладено результати теоретичного й емпіричного дослідження особливостей життєстійкості та базисних переконань жінок як чинників патерналістських установок в економічній поведінці. Установки на економічний патерналізм відображають сподівання на державу у важких економічних обставинах, очікування від неї різного виду допомоги, що заохочує пасивність та ухилення від особистої моральної відповідальності. За порівняно активного розроблення окремих проблем економічної свідомості та поведінки вивчення психологічних особливостей саме соціально незахищених жінок, які отримують соціальну допомогу від держави, тобто реалізують патерналістські економічні установки, набуває актуальності в сучасних реаліях. У жінок із патерналістськими економічними установками нижча здатність витримувати стресову ситуацію, зберігаючи внутрішню збалансованість і не знижуючи успішність діяльності. Низький рівень життєстійкості зумовлений меншою переконаністю в тому, що залученість у те, що відбувається, надає шанс знайти щось варте й цікаве для себе. Вони більшою мірою відчують власну безпорадність. Цим досліджуваним менш притаманні і відчуття, що вони самостійно обирають свою діяльність, власний шлях, і намагання впливати на події. Ці жінки менш переконані в прихильності та справедливості навколишнього світу, в доброті людей. Вони менш розраховують на везіння, а також менш схильні оцінювати себе як порядну людину, яка гідна любові та поваги, менш упевнені у власній самоцінності, здатності контролювати події, що відбуваються з ними. Указаний комплекс психологічних особливостей характерний для станів набутої безпорадності, зниженої життєстійкості та схильності до психологічної самоінвалідації.

Ключові слова: базисні переконання, економічна самосвідомість, економічні установки, життєстійкість, патерналістські установки, придбана безпорадність.

Shtryhol D. V., Lamash I. V. Peculiarities of Hardiness and Basic Beliefs of Women as Paternalistic Attitudes' Factors in Economic Behavior. The article presents the results of theoretical and empirical studies of the hardiness and basic beliefs of women as paternalistic attitudes' factors in economic behavior. Attitudes on economic paternalism reflect the hopes for the state in difficult economic circumstances, the expectations from the state a different kind of assistance that encourages

passivity and evasion of personal moral responsibility. With respect to the relatively active studying of the several problems of economic consciousness and behavior the investigation of the psychological characteristics of socially unprotected women receiving social assistance from the state (i. e. implementing paternalistic economic attitudes) acquires relevance in today's realities.

Women with paternalistic economic attitudes have lower of the ability to withstand a stressful situation with maintaining the internal balance and without reducing the success of the activity. The low level of hardiness is due at the conviction that the involvement in an event offered a chance to find something worthwhile and interesting for them. They are increasingly experiencing their own helplessness. As a sense of what they independently choose their activities, their own way, and attempts to influence events have less inherent in these subjects. These women are less confident in the commitment and the justice of the world, in the goodness of people. They are less rely on luck, as well less likely to evaluate themselves as a decent person who is worthy of love and respect, are less confident in their own self-worth, an ability to control events that happen to them. This complex of psychological features is typical of the conditions of learned helplessness, reduced hardiness and tendency to psychological self – handicapping.

Keywords: basic beliefs, economic identity, economic attitudes, hardiness, learned helplessness, paternalistic attitudes.

Штрыголь Д. В., Ламаш И. В. Особенности жизнестойкости и базовых установок женщин, реализующих патерналистские установки в экономическом поведении. В статье изложены результаты теоретического и эмпирического исследования особенностей жизнестойкости и базисных убеждений женщин как факторов патерналистских установок в экономическом поведении. Установки на экономический патернализм отражают надежды на государство в тяжелых экономических обстоятельствах, ожидания от него разного вида помощи, что поощряет пассивность и уклонение от личной моральной ответственности. При относительно активной разработке отдельных проблем экономического сознания и поведения изучение психологических особенностей именно социально незащищенных женщин, которые получают социальную помощь от государства, то есть реализуют патерналистские экономические установки, приобретает актуальность в современных реалиях. У женщин с патерналистскими экономическими установками более низкой является способность выдерживать стрессовую ситуацию, сохраняя внутреннюю сбалансированность и не снижая успешность деятельности. Низкий уровень жизнестойкости обусловлен меньшей убежденностью в том, что вовлеченность в происходящее предоставляет шанс найти что-то стоящее и интересное для себя. Они в большей степени испытывают собственную беспомощность. Как ощущение того, что они самостоятельно выбирают свою деятельность, собственный путь, так и попытки влиять на события, менее присущи этим испытуемым. Эти женщины менее уверены в приверженности и справедливости окружающего мира, в доброте людей. Они менее рассчитывают на везение, а также менее склонны оценивать

себя как порядочного человека, который достоин любви и уважения, менее уверены в собственной самооценности, способности контролировать события, происходящие с ними. Указанный комплекс психологических особенностей характерен для состояний приобретенной беспомощности, пониженной жизнестойкости и склонности к психологической самоинвалидации.

Ключевые слова: базисные убеждения, жизнестойкость, патерналистские установки, приобретенная беспомощность, экономическое самосознание, экономические установки.

Постановка наукової проблеми та її значення. Сучасне українське суспільство, яке має ринкову економічну спрямованість, перебуває на шляху істотних якісних змін. Для ефективного функціонування в суспільстві людині як економічному суб'єктові потрібно володіти такими якостями, що характеризують його економічну свідомість як ініціативність, підприємливість, готовність до інновацій, готовність до ризику й конкуренції. Крім того, вона повинна бути готовою до реалізації моделей ефективної економічної поведінки. Економічна поведінка має ціннісно-сміслову зумовленість, це означає, що суб'єкт економічних відносин існує в системі вибору типу економічної активності залежно від його ціннісних орієнтацій, моральних орієнтирів, життєвих принципів, цілей і домагань. Установки на економічну самостійність відображають незалежність і відповідальність індивіда у формуванні свого матеріального добробуту. Установки на економічний патерналізм відображають сподівання на державу у важких економічних обставинах, очікування від неї різного виду допомоги, що заохочує пасивність та ухилення від особистої моральної відповідальності.

Економічна свідомість і поведінка стали предметом досліджень у психології порівняно недавно. Але за цей час був накопичений великий матеріал із проблеми економічної свідомості, діяльності й поведінки: розроблено низку концепцій, а також методичних прийомів їх вивчення. Водночас рівень активності економічних настанов, спрямованість на самостійність або патерналізм в економічній поведінці вивчені недостатньо. Це зумовлює актуальність теми кваліфікаційного дослідження.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Варто зазначити, що вивчення економічних установок і уявлень почалося в 50-ті роки ХХ ст. і лише в 80-ті отримало істотний розвиток. У цьому напрямі проводили свої дослідження В. Баррис, К. Данзігер, Р. Саттон, А. Страусе, Г. Ферт та ін.

Результатами цих робіт стало виявлення стадій розвитку уявлень дітей у галузі економіки, а також детермінант їхнього формування: вік (А. Фенем); статеві належності (А. Клеа, А. Фенем); класова належність батьків (Л. Магрудер, Г. Маршал); національно-територіальний фактор (М. Сігал, Д. Швальб); наявність або відсутність економічної освіти (Ф. Моррісон, М. Хейр). Сучасні вітчизняні психологи в галузі економіки у своїх дослідженнях також нерідко вивчають різні фактори, які впливають на процес економічної соціалізації. До них можна віднести ставлення дітей різного віку до грошей (Л. Б. Саліхова, О. Б. Фенько, Т. В. Бабицька); сімейне економічне виховання (Т. В. Дробишева); вплив економічної освіти на ціннісні орієнтації особистості (Т. В. Дробишева, А. Л. Журавльов).

На думку Н. М. Лебедевої і А. Н. Татарко, інформативними для вивчення сприйняття людьми економічної дійсності є соціально-економічні установки й уявлення, до яких автори відносять: суб'єктивний економічний статус; соціальні уявлення про роль і функції грошей; соціальні уявлення про багатство й бідність; соціальні уявлення про зміну свого матеріального становища за останній час і надалі установки на економічний патерналізм і економічну самостійність [4].

Установку на патерналізм М. Колоколова пропонує розуміти як соціальну установку на опіку держави та перекладання на неї політичної, економічної й соціальної відповідальності за добробут громадян у тих питаннях, де відповідальність держави та громадян має бути щонайменше рівною (наприклад у забезпеченні роботою, досягненні бажаного матеріального статусу тощо) [3]. Н. В. Іващенко визначає рентоорієнтовану поведінку як окремий тип економічної поведінки й наголошує, що «ренту» може отримувати будь-який суб'єкт, що має набір певних психологічних характеристик, які зумовлюють очікування людиною своєї «ренти», котру можна отримувати за рахунок патерналістської поведінки держави [2].

У рамках дослідження проявів патерналізму у свідомості й діях представників сучасного вітчизняного соціуму окремі дослідники виявили загальне лідирування установок на патерналізм та патерналістських практик громадян України над прагненням до самоорганізації, до готовності самим нести відповідальність за якість і безпеку життя [7]. Патерналістські установки більш характерні для осіб із низьким рівнем освіти, незадовільним матеріальним становищем, таких, що

мають проблеми з працевлаштуванням, показник патерналізму є значущо вищим у жінок, що підвищує їх соціальну та психологічну вразливість [1; 3].

У низці дослідницьких робіт показано, що успішність людини в різних сферах діяльності пов'язана із життєстійкістю. Життєстійкість активізує пошук релевантних до ситуації способів опанування труднощів [8]. Життєстійкість – це система переконань про себе, про світ, про стосунки зі світом [10]. Базисні переконання й настановні когніції можуть бути чинниками, які детермінують особливості соціальної адаптації людини в контексті економічної поведінки.

Отож, актуальним є вивчення життєстійкості та базисних переконань осіб, зокрема жінок, які реалізують патерналістські економічні установки.

Мета статті – виявити особливості життєстійкості й базисні установки жінок, які реалізують патерналістські установки в економічній поведінці. Було використано тест життєстійкості (Д. О. Леонтьєв, Е. І. Рассказова), шкалу базисних переконань (Р. Янов-Бульман). У дослідженні взяли участь 72 жінки віком 28–40 років, які були розподілені на дві групи: перша група – 32 жінки, які отримують соціальну допомогу впродовж не менше трьох років, не працюють і не здійснюють спроб щодо працевлаштування, використовують соціальні служби для розв'язання різноманітних життєвих проблем. Першу групу ми визначили як групу жінок, які реалізують патерналістські установки в економічній поведінці. Другу групу склали 40 працюючих жінок, які ніколи не зверталися за допомогою в соціальні служби.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Результати вивчення життєстійкості та її компонентів у жінок, які брали участь у дослідженні, викладено в таблиці 1.

Таблиця 1

Показники життєстійкості в досліджуваних групах (M ± m)

Показник	Жінки з патерналістськими установками	Жінки контрольної групи	t	p
Залученість	18,27 ± 0,98	27,59 ± 1,51	5,17	0,001
Контроль	27,66 ± 1,39	33,41 ± 2,02	2,34	0,05
Прийняття ризику	15,89 ± 0,85	17,76 ± 1,66	1,00	–
Загальний бал життєстійкості	61,83 ± 2,34	78,76 ± 4,82	3,16	0,01

Результати засвідчують, що в жінок, які реалізують патерналістські установки в економічній поведінці, нижча переконаність у тому, що залученість у те, що відбувається, дає шанс знайти щось варте й цікаве для себе. Вони меншою мірою отримують задоволення від власної діяльності, недостатність якого породжує відчуття знедоленості, відчуття себе «поза» життям. Для досліджуваних цієї групи характерна вірогідно нижча переконаність у тому, що залученість в те, що відбувається, надає можливість відчувати себе значущим і достатньо цінним, щоб повністю включитися в розв'язання життєвих завдань, незважаючи на наявність стресогенних факторів і змін.

Т. М. Титаренко та Т. О. Ларіна звертають увагу на те, що невисокий рівень залученості породжує стан відчуженості, коли людина не бачить нічого цікавого у власному житті, її майже ніщо не хвилює та не бентежить. Для неї не має значення, якою справою займатися, і чи займатися чимось взагалі. Прикладом може бути хаотична, непослідовна зміна видів діяльності, коли людина впродовж року змінює три місця роботи і врешті-решт залишається знов безробітною [8].

Цих досліджуваних також характеризує власна безпорадність, нижча переконаність у тому, що боротьба дає можливість вплинути на результат, та відчуття, що вони самостійно обирають свою діяльність, власний шлях.

Переконання у власній безпорадності, труднощі контролю подій, які особливо травмують, зумовлює чекання відсутності такого контролю й у майбутньому. Це зводить до мінімуму активні дії, спроби змінити що-небудь. Такі люди «передбачають» відсутність успіху й роблять менше самостійних зусиль і відповідно добиваються менших результатів. Відсутність результатів, своєю чергою, підкріплює переконання в даремності дій. Це демотивує до пошуку способів впливу на результати стресогенних змін безпорадності, пасивності, породжує стан безпорадності, «перекладання» своїх проблем на соціальні служби.

За низького рівня сприйманого контролю особа уникає складнощів, вважає за краще ставити легко досяжні цілі, залишається пасивною, не вірячи в ефективність власних дій, що загалом характеризує людину з особовою безпорадністю [9].

Загальний бал життєстійкості в першій групі достовірно нижчий, тобто нижча здатність особи витримувати стресову ситуацію, зберігаючи внутрішню збалансованість і не знижуючи успішність діяльності.

Не було отримано вірогідних відмінностей між обома групами за шкалою «Прийняття ризику». За Д. О. Леонтьєвим та Е. І. Рассказо-

вою, прийняття ризику – це переконання людини в тому, що все, що з нею трапляється, слугує її розвитку, який відбувається завдяки знанням, отриманим із досвіду (не важливо – позитивного чи негативного). Людина, яка розглядає життя як спосіб отримання досвіду, готова діяти в умовах, коли відсутні стовідсоткові гарантії успіху, на свій страх і ризик. В основі прийняття ризику лежить ідея розвитку завдяки активному засвоєнню знань із досвіду та наступного їх використання. Прийняття ризику дає можливість людині вчитися на власному житті, власному досвіді, а не очікувати на легке безтурботне життя [5, с. 5].

Відповідно до відмінностей між групами, що були визначені за шкалами «Залученість», «Контроль» та за загальним показником життєстійкості, вважаємо, що кількісна подібність показників не зумовлює специфіки якісного змісту прийняття ризику на підґрунті отриманого життєвого досвіду, який зумовлює специфіку знань про життя та способи їх використання. Ми визначаємо першу групу як групу осіб із патерналістськими економічними установками, котрі віддзеркалюють схильність особи перекладати відповідальності за своє економічне благополуччя на державу й інші зовнішні чинники, тобто є певним різновидом ширшого психологічного явища – локусу контролю. Своєрідність атрибуції відповідальності в кожній групі визначає специфіку отриманого життєвого досвіду.

Згідно з Р. Янофф-Бульман люди здебільшого будують життя відповідно до трьох базисних установок: «світ є доброзичливим»; «світ є осмисленим і передбачуваним»; «я є гідною людиною» [6]. У таблиці 2 представлено показники базових переконань наших випробовуваних.

Таблиця 2

Показники базових переконань у досліджуваних групах (M ± m)

Шкала	Жінки з патерналістськими установками	Жінки контрольної групи	t	p
Прихильність світу	3,69 ± 0,23	4,91 ± 0,17	4,27	0,001
Доброта людей	3,87 ± 0,15	4,60 ± 0,16	3,33	0,01
Справедливість світу	3,45 ± 0,22	4,04 ± 0,15	2,21	0,05
Контрольованість світу	3,76 ± 0,23	3,92 ± 0,14	0,59	–
Випадковість як принцип розподілу подій, які відбуваються	3,19 ± 0,19	3,11 ± 0,14	0,15	–
Цінність власного «Я»	3,76 ± 0,14	4,60 ± 0,19	3,56	0,01
Міра самоконтролю	3,56 ± 0,17	4,08 ± 0,17	1,96	0,1
Міра успіху	3,49 ± 0,17	4,16 ± 0,21	2,48	0,05

Установлено, що жінки, які реалізують патерналістські установки в економічній поведінці, меншою мірою переконані в прихильності навколишнього світу. Вони майже не вірять в доброту людей, в те, що їх оточують добрі порядні люди, достойні довіри люди, які за потреби допоможуть.

Для них менш характерна впевненість у тому, що ситуації, в які потрапляють люди, виникають за принципом справедливості, тобто кожний отримує те, що заслужив.

М. А. Падун і А. В. Котельникова наголошують, що «віру в справедливий світ» прийнято відносити до перцептивного захисту, виявленого в експериментах: людина не вірить у те, що її може спіткати нещастя; якщо ж нещастя наздоганяє жертву, то жертва «сама винна», відзначаючи, що переконання про справедливість світу позитивно корелює з посттравматичними симптомами [8].

Відсутність достовірних відмінностей між групами за шкалами «Контрольованість світу» й «Випадковість як принцип розподілу подій, що відбуваються», і середній рівень цих показників засвідчує, що досліджувані обох груп однаково схильні вірити, що події відбуваються не випадково, а контролюються й підкорюються законам справедливості. Досліджувані обох груп загалом упевнені, що люди можуть запобігти важким подіям завдяки власним діям, якщо людина діє правильно (уважно, далекоглядно), то вона може уникнути негативних подій.

Установлено, що жінки з патерналістськими установками меншою мірою, ніж жінки контрольної групи, переконані в самоцінності, менш схильні оцінювати себе як порядну людину, яка гідна любові та поваги.

Крім того, для них менш характерні переконання в тому, що вони можуть контролювати ті події, що з ними відбуваються, та діяти так, щоб ситуація складалася на їх користь, та менше розраховують на везіння.

Отже, результати вивчення базових переконань дають підстави виділити джерела нижчої залученості, безпорадності, низької життєстійкості жінок, які звертаються за соціальною допомогою. Вони не розраховують на успіх. У них нижча переконаність у цінності свого «Я». Вони менше розраховують на прихильність навколишнього світу, його справедливість і доброту людей.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Жінки, які реалізують патерналістські установки в економічній поведінці, харак-

теризуються меншою переконаністю в тому, що залученість у те, що відбувається, надає шанс знайти щось варте й цікаве для себе; можливість відчувати себе значущим та достатньо цінним, щоб повністю включатися в розв'язання життєвих завдань, незважаючи на наявність стресогенних факторів і змін. Вони меншою мірою отримують задоволення від власної діяльності, недостатність якого породжує відчуття знедоленості; і більшою мірою відчувають власну безпорадність. Цим досліджуваним менш притаманні відчуття, що вони самостійно обирають свою діяльність, власний шлях, намагання впливати на події, вони швидше схильні проявляти бездіяльність, вагатися, потребувати допомоги та підтримки при прийнятті рішень. У жінок, які реалізують патерналістські установки в економічній поведінці, нижчою є здатність витримувати стресову ситуацію, зберігаючи внутрішню збалансованість і не знижуючи успішність діяльності. Ці жінки менш переконані в прихильності та справедливості навколишнього світу, в доброті людей. Вони менш розраховують на везіння, а також менш схильні оцінювати себе як порядну людину, яка гідна любові та поваги, менш впевнені у власній самоцінності, здатності контролювати події, що відбуваються з ними.

Жінки, які реалізують патерналістські установки в економічній поведінці, характеризуються специфічним комплексом психологічних особливостей, який характерний для станів набутої безпорадності, зниженої життєстійкості та схильності до психологічної самоінвалідації.

Отримані результати доцільно врахувати під час розроблення корекційних програм, які можна впроваджувати у діяльність соціальних працівників та психологів соціальних служб.

Література

1. Данакин Н. С. Поведенческие траектории в ситуации социальной угрозы [Электронный ресурс] / Н. С. Данакин, И. Х. Хазиев // Известия высших учебных заведений. Поволжский регион. Общественные науки. – 2013. – № 3 (27). – Режим доступа : <http://cyberleninka.ru/article/n/povedencheskie-traektorii-v-situatsii-sotsialnoy-ugrozy#ixzz3yJJwXrVJ>
Danakin N. S. Povedencheskie traektorii v situatsii sotsialnoy ugrozyi [Behavioral trajectories in the situation of social threat] [Elektronnyiy resurs] / N. S. Danakin, I. H. Haziev // Izvestiya vyisshih uchebnyih zavedeniy. Povolzhskiy region. Obshchestvennyie nauki. – 2013. – №. 3 (27). – Rezhim dostupa : <http://cyberleninka.ru/article/n/povedencheskie-traektorii-v-situatsii-sotsialnoy-ugrozy#ixzz3yJJwXrVJ>
2. Іващенко М. В. Економічна поведінка як чинник інституціональних перетворень : монографія / М. В. Іващенко. – К. : УБС НБУ, 2012. – 211 с.

- Ivashchenko M. V. Ekonomichna povedinka yak chynnyk instytutsional'nykh peretvoren' : monografiya [Economic behavior as a factor in institutional change] / M. V. Ivashchenko. – K. : UBS NBU, 2012. – 211 s.
3. Колоколова М. Установки на патерналізм як складова частина політичної культури українського суспільства / М. Колоколова // Соціол. студії. – 2013. – № 1. – С. 87–93.
Kolokolova M. Ustanovky na paternalizm yak skladova chastyna politychnoyi kul'tury ukrayins'koho suspil'stva [Attitudes on Paternalism as a Part of the Political Culture of Ukrainian Society] / M. Kolokolova // Sotsiol. studiyi. – 2013. – № 1. – S. 87–93.
4. Лебедева Н. М. Ценности культуры и модели экономического поведения / Н. М. Лебедева, А. Н. Татарко. – М. : Спутник+, 2011. – 389 с.
Lebedeva N. M. Tsennosti kulturyi i modeli ekonomicheskogo povedeniya [Cultural Values and Models of Economic Behavior] / N. M. Lebedeva, A. N. Tatarko. – M. : Sputnik+, 2011. – 389 s.
5. Леонтьев Д. А. Тест жизнестойкости / Д. А. Леонтьев, Е. И. Рассказова. – М. : Смысл, 2006. – 63 с.
Leontev D. A. Test zhiznestoykosti [Test on hardiness] / D. A. Leontev, E. I. Rasskazova. – M. : Smysl, 2006. – 63 s.
6. Падун М. А. Психическая травма и картина мира. Теория, эмпирия, практика / М. А. Падун, А. В. Котельникова. – М. : Ин-т психологии РАН, 2012. – 136 с.
Padun M. A. Psihicheskaya travma i kartina mira. Teoriya, empiriya, praktika [Psychological trauma and assumptive world: theory, empiricism and practice] / M. A. Padun, A. V. Kotelnikova. – M. : In-t psihologii RAN, 2012. – 136 s.
7. Сусак В. І. Патерналістські установки і практики громадян України в умовах посткомуністичних трансформацій : автореф. дис. ... канд. соціол. наук : спец. 22.00.03 / Сусак В. І. ; Ін-т соціології Нац. акад. наук України. – К., 2009. – 16 с.
Susak V. I. Paternalist's'ki ustanovky i praktyku hromadyan Ukrayiny v umovakh postkomunistychnykh transformatsiy : avtoref. dys. ... kand. sotsiol. nauk : spets. 22.00.03 [Paternalistic Attitudes and Practices of Ukraine's Citizens under the Conditions of Postcommunist Transformations] / Susak V. I. ; In-t sotsiolohiyi Nats. akad. nauk Ukrayiny. – K., 2009. – 16 s.
8. Титаренко Т. М. Життєстійкість особистості: соціальна необхідність та безпека / Т. М. Титаренко, Т. О. Ларіна. – К. : Марич, 2009. – 76 с.
Tytarenko T. M. Zhyttyestiykist' osobystosti: sotsial'na neobkhdnist' ta bezpeka [The hardiness of the personality: social necessity and safety] / T. M. Tytarenko, T. O. Larina. – K. : Marych, 2009. – 76 s.
9. Циринг Д. А. Психология личностной беспомощности: исследование уровней субъектности / Д. А. Циринг. – М. : Академия, 2010. – 410 с.
Tsiring D. A. Psihologiya lichnostnoy bespomoshchnosti: issledovanie urovney sub'ektnosti [Psychology of Personal Helplessness: A Study of Subjectivity Levels] / D. A. Tsiring. – M. : Akademiya, 2010. – 410 s.
10. Maddi S. R. Hardiness and Mental Health / S. R. Maddi, D. M. Khoshaba // Journal of Personality Assessment. – 1994. – Vol. 63, № 2. – P. 265–274.